

Liturgie in kwetsbare tijden

Ieder mens wordt vroeg of laat geconfronteerd met de kwetsbaarheid van het bestaan. Een ongeluk, ontslag, het overlijden van een dierbare zijn ervaringen die ingrijpen in het vertrouwde leven. Deze fragiliteit beschrijft hoogleraar Christa Anbeek als de gedeelde *condition humaine*: elk bestaan is kwetsbaar (2013, 47). Voor Anbeek is dit het fundament voor de theologie: juist in de ontregeling van het leven, zowel in de vreugdevolle momenten als in het heftigste verdriet toont zich dat wat van uiterst belang is.

Voor mijn masterscriptie *Spiritual Care* aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de afronding van de predikantsopleiding aan het Remonstrants Seminarium ben ik op zoek gegaan naar een liturgie die aansluit bij de theologie van kwetsbaarheid, een liturgie van kwetsbaarheid (Van Bokhoven 2020).

Wat betekent het wanneer het leven op zijn kop wordt gezet? Hoe kunnen liturgische samenkomsten behulpzaam zijn bij ervaringen die zo ingrijpend zijn dat ze maar net uit te houden zijn? En hoe kunnen vervolgens liturgie en theologie op elkaar betrokken worden?

Ik doe het voorstel om een liturgie van kwetsbaar leven te verstaan als een *rite de passage*, als een overgangsritueel. Vanuit dit perspectief kan liturgie behulpzaam zijn bij de omgang met de ontregeling van het leven, kan troost en heling gevonden worden, en ontstaat er perspectief op nieuwe betekenissen en zin van het leven (Van Bokhoven 2020, 26).

Dit artikel volgt de stappen van het scriptieonderzoek. Ten eerste ga ik aan de hand van het

werk van Christa Anbeek en anderen in op de kenmerken van ervaringen van kwetsbaarheid en mogelijkheden voor transformatie en heling (1). Vervolgens doe ik een voorstel voor een ordening van een ervaringsgerichte liturgie en ga ik op zoek naar bouwstenen voor een liturgie van kwetsbaar leven (2). Als derde verken ik het werk van twee liturgisch-theologen, de Australische Graham Hughes en de Amerikaan Nelson Cowan (3).

In mijn conclusies betrek ik ervaringen van kwetsbaarheid, liturgie en liturgische theologie op elkaar en reflecteer ik op de mogelijkheden van een liturgie van kwetsbaar leven voor tijden van verwarring en ontregeling (4). De gevolgde methodes van dit kwalitatief onderzoek zijn literatuurstudie bij de stappen (1) en (3) en veldwerk volgens de strategie van participerende observatie bij stap (2).

Contrastervaringen en transformatie

Tijdens mijn studie ben ik geïnspireerd door het werk van hoogleraar Remonstrantse Theologie Christa Anbeek. Anbeek gaat steeds uit van de kwetsbaarheid van het leven: ieder mens wordt geraakt door inbreuken in het bestaan die de

< Aad de Haas, 'Jacob krijgt de zegen', [1948-1952]

grond onder de voeten wegslaan en het leven op zijn kop zetten (2013, 47).

Deze inbreuken gaan vaak over verlieservaringen, zoals verlies van gezondheid, van werk, verlies van dierbaren door overlijden, maar ook vreugdevolle gebeurtenissen als een geboorte raken aan de fragiliteit van het bestaan. Deze ontregelende ervaringen kennen een aantal karakteristieken.

'Contrastervaringen of grenservaringen', zoals Anbeek ze noemt, brengen je in een situatie van onrust en verwarring; ze ontregelen het voorheen vanzelfsprekende (2018, 13). Het vertrouwde ritme van het bestaan wordt onderbroken en de uitweg uit de onzekerheid is ongewis. Je betreedt als het ware een

> Juist in de ontregeling van het leven ligt de mogelijkheid om te (her)ontdekken wat van ultiem belang is in jouw leven.

onbekend land. In deze nieuwe ruimte ligt de mogelijkheid van verandering. In de ontregeling ontmoet je nieuwe mensen, ontstaan gesprekken over nieuwe zin, over verzoening, over heling. De openheid kan leiden tot inzichten en ontdekkingen over wat van waarde is voor jou.

Juist in de ontregeling van het leven, stelt Anbeek, in de diepte van het bestaan, ligt de mogelijkheid om te (her)ontdekken wat van existentiële waarde is, wat van ultiem belang is in jouw leven (2018, 184). Deze heroriëntatie is ook nodig om het leven weer op te kunnen pakken: het oude vertrouwde bestaat niet meer, er moeten nieuwe wegen gevonden worden.

Kenmerkend voor contrastervaringen is dat

je gehele menszijn erbij betrokken wordt, zowel fysiek, emotioneel als spiritueel. Het lichamenlijk bestaan maakt kwetsbaar: ziektes van jezelf en van de mensen om je heen breken en bevragen de zekerheid van het bestaan. Tegelijkertijd uit ontregeling zich via het lichaam: verdriet, boosheid en onrust kunnen leiden tot lichamelijke pijn en tot verstoring van vitale processen.

Liminaliteit en de weg uit de chaos

Contrastervaringen leiden je een onbekend land in, een grensgebied waar je de weg niet kent. Zo'n overgangsgebied of grensgebied wordt ook wel aangeduid met de term 'liminaliteit' (*limen* betekent grens).

Vanuit de sociologie constateert de Hongaarse hoogleraar Szakolczai, net als Anbeek, dat iedereen vroeg of laat te maken krijgt met ervaringen die het leven ontregelen en op zijn kop zetten (2009, 147). Ook een maatschappij als geheel kan getroffen worden door onverwachte inbreuken die de stabiliteit van de samenleving in gevaar brengen. Szakolczai noemt ziektes, oorlogen en economische crises waardoor landen hard getroffen kunnen worden (2009, 158). De coronapandemie laat zien hoe de wereld ontregeld is door een virus.

Gebeurtenissen die inbreken in de bestaanszekerheid gaan vaak gepaard met een veelheid aan ongerichte emoties en dragen, zoals Szakolczai aangeeft, het gevaar in zich dat ze chaos en onrust veroorzaken (2009, 148). Szakolczai zoekt een uitweg uit deze ongerichtheid en veelomvattendheid van ervaringen, omdat ze het risico in zich hebben om de stabiliteit van mensen en samenlevingen duurzaam te ontwrichten. Szakolczai tracht de subjectiviteit van contrastervaringen te boven

te komen door ze te herleiden tot een herkenbare essentiële structuur. Een (grens)ervaring, zo stelt Szokolczai voor, heeft dezelfde ordening als een *rite de passage*, een zogenoemd overgangsritueel (2009, 142).

Een *rite de passage* is een begrip uit het werkveld van de culturele antropologie, afkomstig van antropoloog Arnold van Gennep (1960/1908, 191). Het begrip is later door Victor Turner opgepakt en verder uitgewerkt. *Rites de passage* worden in veel culturen uitgevoerd bij overgangsmomenten in het leven, hetzij van individuen, hetzij van gemeenschappen.

De kenmerkende structuur van een overgangsritueel heeft drie fasen. De eerste is de fase van afscheid van het normale vertrouwde.

> ***Gestileerde overgangsrituelen zijn behulpzaam om de chaos te structureren en de onzekerheid te verdragen.***

Het oude wordt achtergelaten en er wordt een nieuw onbekend gebied betreden. Wanneer de deelnemer de drempel overgaat, komt deze in een onbestemd en open gebied. Dit noemt Turner, in navolging van Van Gennep, de tweede fase, de liminale fase. Hier maakt de deelnemer met rituelen, woorden en muziek, en vaak met hulp van begeleiders, een transformatie door. In de derde fase wordt dat wat beleefd en doorgemaakt is in een nieuw perspectief geplaatst en de gemeenschap neemt de deelnemer in diens nieuwe hoedanigheid op (Turner 1974).

Met hulp van deze theorie, zegt Szokolczai, krijgen we handvatten aangereikt om veilig met de onzekerheid en verwarring van grenservaringen om te gaan. Er kunnen namelijk ook

dingen misgaan in de liminale fase. De open ruimte kan een bron zijn van creativiteit en nieuwe perspectieven, maar kan ook leiden tot een toestand waarin onrust en verwarring de overhand krijgen. Gestileerde overgangsrituelen zijn behulpzaam om de chaos te structureren en de onzekerheid te verdragen (Szokolczai 2009, 166).

Rituoloog Ronald Grimes geeft aan dat overgangsrituelen de kracht hebben om heling te brengen bij heftige gebeurtenissen. Overgangsrituelen bieden ruimte en tijd om afscheid te nemen van het oude, om perspectief te zoeken en een nieuwe fase van het bestaan te markeren (Grimes 2000, 7).

Liturgie en *rite de passage*

Vanuit het perspectief dat overgangsrituelen in tijden van ontregeling een veilige bedding bieden wil ik een voorstel doen om liturgie te verstaan als een *rite de passage*, als een overgangsritueel.

Voor de vormgeving van een liturgie volgens de structuur van een *rite de passage* was de volgende stap van het onderzoek het opdelen van bouwstenen voor liturgische bijeenkomsten. Daarvoor deed ik veldwerk volgens de methode van de participerende observatie bij een drietal liturgische praktijken.

Door de situering van het onderzoek binnen de remonstrantse predikantsopleiding is voor het veldwerk gekozen voor vrijzinnige en vernieuwende vormen van liturgische bijeenkomsten. Dit is uiteraard een beperking in het onderzoek. De programma's zijn liturgisch te noemen omdat ze opgebouwd zijn uit christelijk liturgische elementen. Daarbij zijn de organisatoren geworteld in de christelijke traditie en dragen deze op een vernieuwende manier

uit. De bijeenkomsten zijn steeds gelokaliseerd in kerkgebouwen.

Ik bezocht een kerkdienst in Alkmaar vanwege het thema 'grenservaringen'. Een tweede project, Zinnig Eten in Amsterdam-Noord, bezocht ik omdat in de opbouw van deze bijeenkomsten met ruimtelijke en fysieke elementen wordt gewerkt. Het derde programma is een ritueel dat uitgevoerd is midden in de coronatijd, een bijeenkomst die ik niet fysiek bezocht maar volgde op televisie. Op zoek naar een liturgie van kwetsbaar leven, heb ik bijeenkomsten gekozen waarin ervaringen van kwetsbaarheid worden geadresseerd.

Remonstrantse kerkdienst Alkmaar

De eerste bijeenkomst betreft een viering van de Remonstrantse Gemeente Alkmaar van februari 2019 met het thema 'Grenservaringen... ontdekken wie je bent?? ontdekken wat er toe doet??'.

In Alkmaar, een schuilkerk, loop je letterlijk door een lange smalle gang van de straat naar de kerkruimte. Bij aanvang van de dienst articuleren openingslied en bemoediging de overgang van buiten naar binnen, van huis naar kerk. Gezongen wordt het lied 'De vreugde voert ons naar dit huis' als markering dat bewust een ruimte wordt binnengegaan die anders is dan thuis. Vervolgens klinkt Psalm 137: de psalm beschrijft een grensgebied, de oever van een rivier, de grens tussen water en land: 'Aan de stroom van Babel – verwarring – daar zaten wij. En als wij dan dachten aan thuis ... huilden wij.'

Ook de tweede lezing speelt zich in een grensgebied af: aan de rivier de Jabbok waar Jakob in wanhoop zich voorbereidt om het water over te steken. In de overweging zet de

voorganger de concrete levenservaringen van mensen in het licht van deze bijbelverhalen. De voorganger vertelt vanuit haar pastorale ervaringen als geestelijk verzorgster dat verhalen en rituelen helpen om bij ervaringen die het leven ontregelen nieuwe waarden op het spoor te komen.

Na de overweging wordt in de gebeden de kwetsbaarheid van het bestaan voorgelegd aan een vermoede Ander. Aan het eind van de viering zingen de kerkgangers het lied (Gezangen voor Liturgie 655): 'We moeten gaan, aan 't lied van bevrijding voegden we weer een eigen refrein.' Uit deze woorden spreekt de hoop of de verwachting dat er bij de mensen in de kerk iets aangeraakt is, dat er misschien iets veranderd is.

De gang door de liturgie zou je kunnen beschouwen als de weg door een *rite de passage*, waarbij de liederen, de gebeden, de bijbellezingen en de overweging van de voorganger de overgangen door de verschillende fasen markeren.

Zinnig Eten Amsterdam

Een tweede bijeenkomst die ik bezocht was Zinnig Eten, een activiteit van de pioniersplek van de Protestantse Kerk Amsterdam, in kerkgebouw De Ark. Zinnig Eten is een maaltijd afgewisseld met beweging, muziek, lopen, schrijven en uitwisseling in tafelgesprekken. Op de bezochte avond net voor Pasen zijn de deelnemers bij elkaar rondom het thema 'schuld en verraad'. Deze emoties kunnen je tot verwarring brengen en je bestaan raken.

Ook hier stelde ik de vraag: Welke bouwstenen zijn te vinden voor een liturgie als *rite de passage* met de kenmerkende fasen van achterlaten van het vertrouwde, opengaan voor

het onbekende en integratie van het nieuwe?

Bij Zinnig Eten wordt gebruik gemaakt van de verschillende ruimtes van het gebouw. De maaltijd wordt geserveerd in de eetzaal. Voor de overige activiteiten verplaatsen de deelnemers zich steeds naar andere ruimtes, als letterlijke overgangen. Met creatieve oefeningen worden de zintuigen geprikkeld en wordt het thema tot in het fysieke uitgewerkt.

Het bittere van het verraad wordt als bittere chocola geproefd op de tong. De eenzaamheid van schuld wordt op een creatieve manier voelbaar gemaakt doordat de deelnemers naar een grote lege kerkzaal geleid worden en de uitnodiging krijgen om ergens alleen, in stilte, te gaan zitten. Na enige tijd worden de deelnemers onder zacht gezang één voor één, zonder woorden, weer in een kring geleid: je wordt weer opgenomen in het geheel.

Zo maakt een ritueel, een performance, lijfelijk voelbaar hoe het is om het in eenzaamheid met je schuldgevoel uit te houden en vervolgens hoe je naar verzoening geleid kan worden.

Nationale Nieuwjaarszegen

De derde liturgische praktijk betreft de televisie-uitzending van de Nationale Nieuwjaarszegen (EO, 3 januari 2021). In het programma klinkt het persoonlijke verhaal van theoloog des Vaderlands ds. Almatine Leene. Leene vertelt over hoe zij en haar gezin tijdens een uitstapje naar de bergen strandden bij een snelstromende rivier, waar door overvloedige regen de weg was overstroomd. Deze gebeurtenis is een beeld voor de grote verhuizing die het gezin gaat maken van Zuid-Afrika naar Nederland: een spannende stap voor alle gezinsleden.

Leene legt de verbinding tussen haar eigen verhaal en het verhaal van Jakob die aan de rivier de Jabbok staat, hetzelfde verhaal als hierboven in het voorbeeld van de kerkdienst werd genoemd. Beiden, Leene en Jakob, staan voor een grote stap in het leven. Het overgangsmoment roept vragen op en twijfel of deze stap goed uit zal pakken: moet ik het wel doen, of niet, en hoe dan?

In de uitzending verbeelden dansers de verwarring en het niet weten van de grensgangers. Portretten, geschilderd op metershoge doeken, hangen in de kerkruimte. De doorzichtige voiles bewegen mee met de dansers en roepen een beeld op van openheid en kwetsbaarheid.

De uitzending besluit met een zegenend gebaar van Leene, de handen hoog en geopend naar de kijkers. De jaarwisseling van 2020 naar 2021 benoemt Leene als een overgangsmoment waarbij de Nationale Nieuwjaarszegen een bemoedigend gebaar wil zijn. Het nieuwe jaar zal niet gemakkelijk zijn en we hebben het leven niet in de hand, zo vertelt Leene, maar met de zegen wil zij de mensen kracht geven en het goede toewensen.

Dit nationale zegengebaar in een tijd van collectieve ontregeling zou je kunnen zien als een illustratie van wat de socioloog Szokolczai voor ogen heeft met betekenisvolle rituelen in overgangssituaties.

Uit de bovengenoemde praktijken zijn elementen opgedolven voor de vormgeving en opbouw van liturgische bijeenkomsten volgens de grondstructuur van een *rite de passage*. In de bijeenkomsten wordt de ontregeling garticuleerd met woorden, met creativiteit of het vertellen van een gebeurtenis uit het persoonlijk leven. Op het moment dat door de grenser-

varing een onbekend en open gebied betreden wordt, brengt de gang door de liturgie een uitweg uit de verwarring.

In de Alkmaarse kerkdienst klinkt door de verhalen uit de Bijbel een nieuw perspectief. Bij Zinnig Eten in Amsterdam wordt voor de eenzaamheid van de ervaring van schuld en verraad uitzicht op heling geschetst door het gebaar van verzoening, het opgenomen worden in de kring. In de Nationale Nieuwjaarszegen spreekt ds. Leene woorden van troost en bemoediging.

> *De liturgie fungeert als een veilige ruimte waarin verhalen van kwetsbaarheid verteld mogen worden.*

Liturgie biedt op deze wijze een bedding voor de ontregeling van grenservaringen: gestileerd ontstaat een uitweg uit de chaos.

Dit is een hoopvol perspectief en met die constatering zou ik het artikel kunnen afronden. Ik zou daarmee echter onvoldoende recht doen aan de theologische betekenis van liturgie. In concrete levenservaringen, in ervaringen waarbij de grens van wat uit te houden is genaderd wordt, breekt vaak iets open. Ook in de liturgie kan een moment van openheid ontstaan dat theologisch gearticuleerd kan worden. Theoloog Graham Hughes duidt dit openbreken aan als werkelijk liturgische theologie.

Liturgische theologie

De liturgie heeft in de wetenschap van de theologie twee locaties. Ten eerste wordt de liturgie beschouwd als *handelingspraktijk* van de theologie. In die opvatting stelt de theologie de norm voor het liturgisch handelen. Een

tweede benadering zien we in de 'liturgische theologie'. De liturgische theologie neemt de praxis van de liturgie als *bron* en *vindplaats* voor de theologie (Geldhof 2010, 155).

De grondleggers van de liturgische theologie in de twintigste eeuw zijn de orthodoxe theoloog Alexander Schmemmann (1921-1983), de benedictijnse monnik Aidan Kavanagh (1929-2006) en de rooms-katholieke theoloog David W. Fagerberg (*1952). Het uitgangspunt voor deze liturgisch-theologen is de liturgische praxis: de liturgie, de samenkomst van gelovigen is de eerste norm voor de theologie, de reflectie hierop is slechts secundair. Zij stellen dat niet de leer de liturgische handeling voorschrijft, maar dat theologie voortkomt uit de liturgische praktijk (Schmemmann 2003/1966, Kavanagh 1992/1984, Fagerberg 1992).

Liturgische praktijk in deze opvatting is veelomvattend: het zijn de woorden, de muziek, de zintuigelijke ervaringen, de kleuren, de geuren, de aankleding, de sfeer, de ruimte, de geluiden, de gebaren. Het werkveld van de liturgische theologie is nog volop in ontwikkeling. In het licht van een ervaringsgerichte liturgie presenteer ik hier het werk van twee liturgisch-theologen Graham Hughes (1937-2015) en Nelson Cowan (*1989) die de concrete levenservaring van mensen centraal stellen. Beiden zoeken naar een liturgische theologie in een postmoderne tijd.

Hughes verkent de intuïtie dat een werkelijk liturgische theologie begint bij grenservaringen van mensen (2003, 258). Daar waar iets openbreekt in het leven is er een mogelijkheid voor theologie. Door ervaringen die je leiden naar de grens van wat nog draagbaar is, breekt er iets open in je bestaan. In de diepste

gebrokenheid van het bestaan worden mensen geconfronteerd met gevoelens van ontzetting, van verwondering, vrees en chaos. De openheid nodigt uit tot ontmoeting met de ander of met de Ander. Hughes zegt: de Ander is zelf ook grensgebied, grens van het kenbare (2003, 283). Liturgische theologie ontstaat wanneer dat wat van ultieme waarde oprijst in een grenservaring in theologische termen wordt geduid (2003, 258).

De kritiek op het werk van Hughes en op de liturgische theologie in het algemeen is dat er vooral theorie gepresenteerd wordt maar geen concrete praxis wordt uitgewerkt. Een antwoord daarop geeft heel recent (2019) de Amerikaanse theoloog Nelson Cowan die een voorstel doet voor een methode van liturgische theologie die hij '*Liturgical Biography*' noemt. Het uitgangspunt van Cowan is theologie te bedrijven aan de hand van concrete ervaringen van mensen die een liturgische bijeenkomst bezoeken (2019, 11).

Hiermee treedt Cowan in de voetsporen van de hierboven genoemde Kavanagh die een theoretische kerkbezoekster 'mrs. Murphy' ten tonele voert. In de opvattingen van Kavanagh is deze mrs. Murphy de eerste theoloog (1992/1984). Elke reflectie op het handelen van mrs. Murphy is volgens Kavanagh slechts secundaire theologie. Cowan presenteert geen fictieve mrs. Murphy, maar gaat concreet met twee bezoekers van een kerkdienst in gesprek. De bezoekers houden dagboeken bij van hun ervaringen, belevenissen, gedachten en emoties die zij opdoen bij kerkdiensten van de evangelische Hillsong Church in New York City. De theologie die voortkomt uit de gesprekken tussen de kerkgangers en Nelson Cowan is een beschrijvende en zoekende theologie (2019, 17).

Daarmee sluit deze benadering aan bij de methode van theologie die Anbeek voorstelt, namelijk een theologie die haar fundament heeft in de concrete levenservaringen van mensen, een theologie als ontmoeting tussen ervaring en traditie (2013, 174). Door de liturgische theologie in het denken over liturgie te betrekken, ontstijgt de liturgie de eenzijdige benadering van de praxis en betreedt daarmee het gebied van de systematische theologie. Concrete levenservaringen kunnen met behulp van de liturgische theologie in gesprek gebracht worden met de begrippen en traditie van de systematische theologie en uitgewerkt worden tot een ervaringsgerichte theologie.

Conclusies

De gedeelde conditie van mensen is die van kwetsbaarheid: ieder krijgt vroeg of laat in het leven te maken met onregelende ervaringen, ervaringen die de vertrouwde grond onder de voeten wegslaan. Grenservaringen markeren het leven, ze vormen overgangsmomenten en worden vaak beschreven als ervaringen die een breuk slaan, mensen spreken van een leven vóór en een leven na de gebeurtenis. In dit artikel hebben we verkend hoe grenservaringen mensen én samenlevingen tot de rand van wat nog te verdragen is kunnen brengen.

Grenservaringen breken in het vertrouwde bestaan in en raken aan verschillende facetten van het leven, zowel fysieke, emotionele als spirituele facetten. Verwarring en ontwrichting liggen op de loer maar, zo beweert socioloog Szczakolskai, deze kan te boven gekomen worden door de ontregeling te structureren als een *rite de passage*.

Liturgie als *rite de passage* kan in het leven van mensen een bedding vormen waar steeds

op gestructureerde wijze een uitweg wordt gevonden uit de verwarring van het leven, waar nieuwe perspectieven zich tonen, waar heling en verzoening een plaats kunnen krijgen. Ik wil deze opvatting over liturgie niet alleen als een antropologisch of sociologisch antwoord op de chaos van ontregelende ervaringen beschouwen, maar vooral opmerken dat deze benadering van liturgie met behulp van de liturgische theologie kan leiden tot een systematische theologie die haar fundament heeft in de concrete ervaring van mensen.

Situaties van ontregeling en kwetsbaarheid zoals een pandemie of een oorlog zijn als een collectieve grenservaring waarin veel van het vertrouwde is weggefallen, als een gezamenlijke ervaring van liminaliteit. Wellicht geeft het perspectief van de *rite de passage* een verdieping aan het denken over liturgie en de rol die liturgie kan spelen in deze tijd. De liturgie fungeert als een veilige ruimte waarin verhalen van kwetsbaarheid verteld mogen worden en waar de mogelijkheid is tot heling en verzoening. Deze tijd van ontregeling nodigt uit om tijd en plaats te maken voor het delen van de gebrokenheid van het bestaan, en te ontdekken hoe van daaruit dat wat van ultieme waarde is opgedolven en gearticuleerd kan worden. Met behulp van de liturgische theologie kan systematische reflectie plaatsvinden op de praxis van de liturgie. <

Literatuur

- Anbeek, C.W. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd: Hoe de theologie de 21ste eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C.W. (2018). *Voor Joseph en zijn broer. Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.
- Bokhoven, M.A. van (2020). *Liturgie van kwetsbaar leven. Een verkennende studie naar de contouren van een liturgie van kwetsbaar leven in het licht van de samenhang tussen grenservaringen, liturgie en theologie*. [Ongepubliceerde masterscriptie]. VU Amsterdam. https://www.uvu.vu.nl/pub/fulltext/scripties/10_2563259_0.pdf
- Cowan, N. (2019). *Liturgical Biography as Liturgical Theology: Co-constructing Theology at Hillsong Church, New York City*. (Doctoral dissertation, Boston University, School of Theology, Boston, U.S.). Retrieved from <https://hdl.handle.net/2144/37082>
- EO. (2021, 3 januari). *Nationale Nieuwjaarszegen*. https://www.npostart.nl/nationale-nieuwjaarszegen/03-01-2021/VPWON_1328060
- Fagerberg, D.W. (1992). *What is Liturgical Theology: A Study in Methodology*. Chicago: Liturgical Press.
- Geldhof, J. (2010). Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with 'Liturgical Theology.' *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* (52)2, 155-176. DOI 10.15/NZST.2010.010
- Gennep, A. van (1960). *The rites of passage*. Chicago: University Press. (Original work published 1908).
- Grimes, R.L. (2000). *Deeply into the bone: re-inventing rites of passage*. Berkeley: California Press.
- Hughes, G. (2003). *Worship as Meaning: A Liturgical Theology for Late Modernity*. Cambridge: University Press.
- Kavanagh, A. (1992). *On Liturgical Theology*. Collegeville, MI: Liturgical Press. (Original work published 1984).
- Schmemmann, A. (2003). *Introduction to Liturgical Theology*. Crestwood: St Vladimir's Seminary Press. (Original work published 1966).
- Szakolczai, A. (2009). Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology* (2)1, 141-172.
- Turner, V. (1974). Liminal to Liminoid In: Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology. *Rice University Studies*, 6(3), 53-92.